

ний мийраслары дизимине киргизилген еди. -дейди илимпаз. Сондай-ақ, Қазақстанның Қызылорда ўәлаяты аймағында. Арал тенизине жакын жерде Корқыт атанын қобызына арнап естелик комплексин орнатты. Естелик қобыз жел менен қоныр, мүнлы сес шығарады. Инновациялы қатнас жасалған бул естелик бүгинлиги Аралбойы аймағының визит карточкасы болып хызмет етпекте. Хәр жылы жел менен шертилетуғын қобыз естелигине мынлап түристер ағылмақта. Естеликти Қызылорда ҳәкимлиги күрған [2].

Хакыйкатында да, профессордың дүрыс көрсеткендей, мәдений мийрасларымыз халықаралық көлемде кең үйренилип, сырт ел шөлкемлеринин дыққат итибарында болып, айрықша ғамхорлықта болыўы тийис. Сонын менен бирге, профессор бүгинги күнниң жас әўладына карата батыл саўаллар қояды:

«Усы орында саўал түўылады: бизде неге ұсындай естеликлер қурыўға болмайды? Қорқыт ата мийраслары

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Алламбергенов К. Мәнгилестирилиўи тийис мәдений мийраслар. / «Еркин Қарақалпақстан», 30-январь 2021-жыл, №13 (20567).
3. Баҳадырова С. «Китабы дедем Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм ҳәзирги әдебият ҳаққында ойлар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
4. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

Мазкур мақолада қарақалпақ жировчилик мактаби, жировлар ва уларнинг асбоби қобиз ҳақида тарихий фикрлар келтирилган. Шунингдек, жировчилик ҳунарининг аввалги ва бугунги тағдири, ривожланиш ҳолати, миллий манавиятимиздаги ўрни, келажакда олиб бориладиган ишлар ҳақидаги масалалар ва муаммолар ўрганилиб чиқилган.

В статье представлены исторические суждения о каракалпакской школе джировизма, жировах и их инструменте «қобизе». В том числе были изучены вопросы и проблемы прошлого и настоящего джировизма состояние развития, ее роль в нашей национальной духовности, работы, которые предстоит проделать в будущем.

The article presents historical opinions about the Karakalpak school of dzhirovism, fats and their instrument «kobiz». Moreover, it is studied the issues and problems of the past and present of the dzhirovism, the state of development, its role in our national spirituality, the work to be done in the future.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ПОЭЗИЯҒА ӨЗЕК БОЛҒАН «ХАЛЫҚ СӨЗЛЕРИ»

С.Баўатдинова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: нақл-мақол, халқ, донолик, фольклор, урф-одат, аңғана, тарих, бадий санъат, миллий колорит.

Ключевые слова: пословицы-поговорки, народ, ум, фольклор, традиций, история, искусство, национальный колорит.

Key words: proverbs and sayings, people, intelligence, folk, customs and traditions, history, art, cultural dimentions.

Шайыр И.Юсупов дәретиўшилигинде халық поэзиясының көп қырлы, қайта-қайта тапаланып писирілген ширели сөзлери өнимли қолланылған. Әсиресе, оның дидактикалық мазмундағы қосықларында мәселен халық даналығының мол имканиятлары шеберлик пенен пайдаланылған.

Шайырдың «Халық сөзлери» қосығы бастан аяғына халық тәрәпинен айтылып жүрген нақыл-мақаллар, фразеологизмге толы сөзлер болып, олар автор тәрәпинен көркем трансформацияланып, қайта исленип, пүтин бир поэтикалық бирлик пенен системаластырып, қосық қатарларына енистирилип, терең мәнили шығармаға айландырылған.

«Халық сөзлери»нің мазмуны тереңде, тарийх пенен тамырласып жатыр. «Халық сөзлери»не өзек болған нақыл-мақаллар шайырдың, қала берди халықтың ибрат мектеби. Оннан халық өмири даўамында үйренген, нақыл-мақаллардың мазмунын жаңалап жыр еткен. Халық өзи дәреткен әжайып нақыл-мақал сөзлерди және де көркемлеп нағыслайды, оларға тағы да өзгеше мәнилик бояўларын қосып, белгили бир дәўир хәм миллий колоритте сәўлендиреди: Шайыр оларды және де дәретиўшилиқ лабораториясында (устаханасында) қайта ислеп, оларға жаңаша форма бағышлайды. Нәтийжеде, шайыр қәлеминен шыққан нақыл - мақаллар бурынғыдан да көркем, бурынғыдан да тәсирли болып шығады.

Халқым дана десе болар,

Нақыл еткен били-биле,

Сөйлей-сөйлей шешен болар,

Көсем болар көре-көре.

Нақыл көптин мүлки болар,

Адам сумы түлки болар,

Ийт жулдызға күлки болар,

Айға қарап үре-үре

Қорққанларға қос көринер,

Жолдаслық жолда билинер,

Жүргенге жормал илинер.

Көп көрерсең жүре-жүре [3].

Халқымыздың өмир тәжірийбелеринде ысылған нәсият сөзлери инсан өмири даўамында ен тийкарғы тәрбия құралларының бири болып жасап келеди. Шайыр усы заңдылықты жақсы сезине отырып, «Халық сөзлери»не тағы да жаңа поэтикалық мазмун берип жанландырады.

Бизге белгили, көркем әдебият көркем өнердің ең көп мүмкиншиликлерине ийе бир түри болып жәмийетте ағартыўшылық, дидактикалық бағдарда хызмет атқарады. Нақыл-мақал сөзлер ұзақ дәўирлерден берли халықтың руўхый дүньясын байытып, дидактикалық ой-пикирлерин кеңейтип, тереңдетип келешекте даналық пенен айтылған нақыл-мақалларда айырым адамлардың еки жүзли, сумлықлы, өз халын билмейтуғын, қорқақ ямаса бир сөзди, ақыллы, парасатлы мәртлик қәсийетлерин шайыр бүгинги күнниң талаптары фонында көрсетилип береди. Нақыл-мақалларды образдылықты күшейтиўде, объектлерди, ўақыяларды көркем сүўретлеўде,

оқыўшыда экспрессивлик сезимлерди оятыўда бир көркем усыл ретинде шайыр шебер пайдаланады. Аз сөзлиги, кең мәнилилиги, көркем тили менен, өзиниң салмақлы орнына ийе нақыл – мақаллар, фразеологизм сөзлер шайыр дөрөтпесинде тағы да жаңа стильлик өзгешеликтери менен екинши бир вариантларға айландырылып, шығарманың халықшылық мазмунын тереңдеткен.

Бәдхасылға хәмел жетсе,
Пуқарасын талар ийтше,
Қумырысқаға қанат питсе,
Хәлек питер келе-келе.
Халкым қалпы айтсын қалай?
Заманларды көрген талай,
Биреў өткен жылай – жылай,
Биреў дәўран сүре-сүре.

Шайырлық етсе наданлар,
Бәлеге қалар адамлар,
Ақмақ айтар, ақыл тыңлар,
Зейин менен иле-иле [3].

Нақыл-мақаллар адамлардың бир-бири менен күнделікли пикир алысуында жиий қолланылатуғын көркем образлы сыпатқа ийе сөзлер. Нақыл-мақал сөзлерди көбірек сөзге шешенлер, ақыллы, парасатлы адамлар өз сөзлерин тәсірли, өтімлі, көркем, тастыйықлаушы пикирлер сыпатында қолланып отырған. Нақыл-мақал сөзлердің мазмуны өткір, биресе аўыспалы-астарлы, қысқа болып «тоқсан сөздің тобықтай түйини» тыңлаушыға жүдә жақсы тәсір жасайды. Нақыл-мақал сөзлердің тәсіринде адам өзінше дурыс қарар жуўмақ шығарып, руўхы жаңаланады. Шайыр соның ушын да поэзияға өзек қылып халық сөзлерин алған хәм оларды жаңа көркем бояўлар менен қайтадан жаңғыртады. Мысаллар арқалы көріп отырғанымыздай нақыл-мақал сөзлердің өриси оғада кең. Ол аўызеки сөйлеўде де, прозалық хәм поэзиялық шығармалардың ишинде де жиий ушырасады.

Шайыр усы «халық сөзлери» қосығында нақыл-мақалларды жиий қоллана отырып, шығарманың тилиниң көркемлігин, тәсіршенділигин тағы да күшейтеди.

Менменликке басты шатпаң,
Шымшық өз тасына батпаң,
Ешек озсам дейди аттан,
Желмаядай желе-желе.
Күшегеннен бүркіт болмас,
Теңиз суўын сырқып болмас,
Жартыўлы жүн қыркып болмас,
Ала қойды бөле-бөле.

Адамның бир парасы бар,
Оқымай-ақ санасы бар,
От жаққыштан дана шығар,
Сөзге кулақ түре-түре [3].

Ата-бабаларымыз өзін қоршаған орталықты, дүнья сырларын өзінше түсинип, қабыл етиўи нәтижесинде үрп-әдет дәстүрлер, нақыл-мақаллар, тұрақлы сөз дизбеклери, аўыспалы астарлы мәнилі сөзлерди өзине тән миллий өзгешелик сыпатқа ийе етип жаратқан. Нақыл-мақаллар халықтың үрп-әдет дәстүрлерин де өзінде жәмлеп миллий колоритти сәўлелендиреди. Нақыл-мақалларда инсанның хуждан пәклиги, адалатлық, нахақлық, менменлик, кишипейиллик,

мәртлик, нәмәртлик адамгершилик сыяқлы пазыйлетлери хақында да айтылған.

Қызлар белин қынасады.
Мәрт майданда сынасады,
Қыймылдаған қыр асады,
Еңбек еткен еме-еме.

Кирпиктен кеўилге жара,
Түссе, оған бар не шара.
Бийтәртип өскен қыз бала,
Бәле табар күле-күле.
Астарлап айтар маманлар.
Бұның мәнисин ким аңлар,
Атадан алтаў түўғанлар.
Жетеў болар өле-өле [3].

Фольклор-тұрмыслық дәстүрлерди, халық даналығын сәўлелендіретуғын көркем сөз өнери. Фольклордың әдебиеттан өзгешеликлериниң бири онда тұрмыс-салтқа байланыссыз халықтық миллий мәдениет нормалары қәлиплесип, сол тийкарда инсанға тийисли болған характер, образ хәм т.б. хәрекетлер сәўлелендіриледі. Нақыл-мақал сөзлер өмір хәм тұрмыс хақықатлығының көп қырлы жақларын көрсетіўши түсиниклерди бере отырып, халықтың материаллық хәм руўхый мәдениетин жоқары дәрежеге көтеріўде де үлкен тәсір жасайды. Қарақалпақ халқының өтмиштеги тарийхы, көркем өнери, күн көриў жағдайлары, үрп-әдетлери, миллий дәстүрлери хәм т.б. менен байланыссыз дөретілген нақыл-мақал сөзлери бүгинги күн ушын да халық даналығының айнасы болса, шайыр тәрәпинен қайта жасалып дөретілген «халық сөзлери» жаңа афоризмлерди пайда етип тилимизди, әдебиятымызды байытады.

Қалаўын тапсаң қар жанар,
Жүйсиз үрсаң балта сынаң,
Жигит жаслай дилўар болар,
Мәжилиске кире-кире.
Дүнья күўған байыр, өтер,
Ел қыдырған сайыл өтер.
Из қалдырып шайыр өтер.
Сөз маржанын тере-тере [3].

Халық тилинде бар нақыл – мақал сөзлер қолланылыўына қарай хәр қыйлы өзгерислерге ұшырап, жаңа вариантлары пайда болады. Бұл халық аўызеки дөрөтпелериниң ең тийкарғы өзгешеликлериниң бири болып есапланады.

Сондай-ақ, шайыр И.Юсупов тәрәпинен дөретілген «Халық сөзлери»-н де қолланылған нақыл-мақал сөзлер ишки қурылысы хәм экстра-лингвистикалық факторлар нәтижесинде олардың мәнилери кеңейтилген, гейбир жағдайларда жаңа мәнилі сөзлерди пайда еткен. Көркем сөз шебериниң фольклорлық дөрөтпелерден пайдаланыўдағы өзгешелигиниң және бир белгиси – өз шығармаларында нақыл-мақалларды сол тұрысында пайдаланбастан оларды қайта ислеп, жаңа мәнилі тәсірли сөзлер пайда етеди. Нақыл-мақалларды лирикалық сезимлер менен суўғарып, тұрмысқа, өмірге, адамларға болған авторлық қатнастарын, көзқарасларын сәўлелендиреди.

Фольклордан оның, мотивлеринен, көркемлеў усылларынан өз орнында шебер пайдалана алыў дөретиўшиниң шығармасын тәсірли етеди, көркемлик жақтан таплайды. Бундай шығармалардың халыққа жетип, унамлы қабыл етилиўинде де халық сөзлериниң әҳмийети күшлі.

Әдебиетлар

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том «Аўызеки халық творчествосы». –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1977.
2. Мақсетов К. Фольклор хәм әдебиет. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1975.
3. Юсупов И. Пазыйлет. –Нөкис: «Билим» 2014. 36-37-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада И.Юсуповниң «халқ сўзлари» шеъриниң халқ ижоди билан алоқаси, халқ қўшиғига айланиш илдизлари очиб берилген. Халқ нақыл-мақоллари шоир томонидан трансформация қилиниб, бадий қайта ишланиб, ижодий муносабатда бўлинган. Поэтик бирликлар билан тизимлаштирилиб, чуқур маъноли асарға айлантирилген.

В статье раскрывается связь стихотворения «Народное слово» И.Юсупова с народным творчеством, а также описываются основы происхождения народного творчества. Пословицы-поговорки были трансформированы писателем и мастерами переделаны принимая во внимание художественные связи. Систематизированные поэтические единицы превратили работу в произведение искусства.

The article depicts the roots of becoming folk poems and relation of folk with I.Yusupov's poem «Khalk so'zlar» (People's words). Proverbs and sayings which used poet in his works transformed and in balance with original version recreated. With combination of poetic devices made the great composition.

ЎЗБЕК ВА ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚ НАҚЛЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАХЛИЛИ
(«Биринчи бало» ва «Бир бәлеси болмаса, шүдигарда балық не жесин!» нақллари мисолида)
С.Б.Бекчанова - филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ўзбек ва қорақалпоқ фольклори, нақл жанри, қиёсий, атома.

Ключевые слова: узбекский и каракалпакский фольклор, жанр “притча” (накл), сравнительный, термин.

Key words: Uzbek and Karakalpak folk, proverb genre, comparative, term.

Туркий халқлар фольклорини қиёсий-типологик тарзда ўрганиш халқ ижодиётига хос жанрларнинг шаклланиши ва миллий асосларини ўрганишда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Оғзаки насрни тадқиқ этиш бўйича эришилган ютуқлар ўзбек ва қорақалпоқ халқ насрининг жанрий табиати ва бадииятини ёритишга ёрдам беради. Жумладан, Ғарб ва рус фольклоридаги *притча* деб аталмиш жанрга функционал жиҳатдан ўхшаш бўлган туркий халқлар оғзаки поэтик ижодидаги *нақл* жанрининг қардош ва қондош ўзбек ва қорақалпоқ халқлари фольклоридаги ўзига хослигини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Нақл жанри ўзбек ва қорақалпоқ фольклоршунослигида фақат шу халққа дахлдорлик жиҳатлари нуктаи назаридан ўрганилган бўлиб, унинг ўзига хос жанрий хусусиятлари, генезиси, типологияси, бадиияти ва бошқа туркий халқлар оғзаки ижодидаги нақл жанри намуналари билан қиёсий тахлили каби масалалар ҳанузгача кенг қамровли ўрганилмаган.

Бу бежиз бўлмай, қадимий генетик илдизлари ягона манбага бориб тақаладиган, алоҳида миллат сифатида шаклланиб, ривожланган даврларда ҳам ўзаро маданий ҳамкорлик негизидан [3:13] бир-бирининг оғзаки поэтик ижодини тўлдириб, сайқал топишига таъсир этиб борган ва бу жараён ҳозирда ҳам изчил давом этаётган ўзбек ва қорақалпоқ фольклори жанрлар таркиби, наинки миллий, балки муштарак хусусиятларга ҳам эга экани нақл жанри мисолида ҳам ўз тасдиғини топади.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «ижтимоий соҳани, жумладан, адабиёт ва санъат соҳаларини ривожлантиришга жиддий эътибор қаратиш зарурлиги» [1:1] таъкидланган. Бу эса ўз навбатида оғзаки ижод намуналарини нашр этиш, чуқур илмий тадқиқ этиш заруриятини юзага келтириб, айни муаммонинг ечимини топишни бугунги куннинг долзарб вазифалари қаторига қўяди. Шу маънода, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари асрлар давомида ижод қилган оғзаки поэтик сўз санъати намуналари миллий маданиятимизнинг таркибий қисми сифатида чуқур тадқиқ этишни тақозо қилади.

Адабий асарларни қиёслаб ўрганиш дунё адабиётшунослигида XIX асрдан эътиборан кенг қулоч ёзди. Тарихий-қиёсий адабиётшунослик — компаративизм майдонга келди. Тарихий-қиёсий, қиёсий-типологик тадқиқ усулларида фойдаланила бошланди. Бироқ, ўзбек фольклоршунослигида бу метод нисбатан кечроқ истифода этилди. Жумладан, Х.Эгамов фольклоршуносликда бу типдаги тадқиқотларни бешта йўналишда амалга ошириш мумкинлигини таъкидлайди: а) маълум бир халқ фольклорининг алоҳида жанрларини қиёсий-типологик ўрганиш; б) халқаро қиёсий-типологик ўрганиш; в) қиёсий-этнографик ўрганиш; г) лингвистик тадқиқ этиш; д) жанрлараро типологик ўрганиш [10:27].

Ўзбек ва қорақалпоқ дoston ва эртақларини немис

тилига таржима қилган олмон профессори К.Райхл зохиран бир-бирига жуда яқин бўлган туркий тилларда ўхшашлик баробарида, талай ўзагачаликлар ҳам мавжуд экани уларни қиёсий-типологик ўрганишда намоён бўлишини таъкидлайди. У туркий тилларни ўрганиш жараёнида уларнинг бир-бирига ўхшаш ва фарқли тамонларига ўзагачаликларига алоҳида диққат қаратади. У туркий тилларни қиёслаб ўрганиш қулай ва осон усул эканлигини алоҳида таъкидлайди. «Олдинги даврларда менга туркий тилларнинг кўпчилиги мен учун бирдек кўринар эди. Кейинчалик бу тилларни мукамал ўрганиш натижасида, уларнинг фарқини ажратадиган даражага эришдим» [6:25], деб эътироф қилади. Бундан кўринадики, олмон олими таъкидлаганидек, нафақат тил хусусиятлари, бошқа соҳалар, хусусан, халқ оғзаки ижодида ҳам муштарак ва алоҳидаликлар мавжудлиги, шубҳасиздир.

Ўзбек ва қорақалпоқ халқлари нақллари қиёсий-типологик тадқиқ қилишда ижодкор халқнинг миллий-ментал тафаккур тарзи, ижтимоий-маиший ҳаёти, инсон фактори ҳамда атроф-муҳитга муносабати, эътиқодий қарашлари, урф-одат ва анъаналари, бадиий-эстетик тасаввурлар олами назарда тутилади. «Биринчи бало» [2:68] ва «Бир бәлеси болмаса, шүдигарда балық не жесин!» [7:333] нақллари образлар олами негизидан қиёсий тахлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Нақл воқеалари ҳар икки халқнинг фольклорида учраса ҳам, намоён бўлишида ўзига хослик кузатилади. Жумладан, I вариантда тасвирланган аёл ўзини кўрсатиб қўйиш мақсадида балиқ воқеасини ўйлаб топади. Персонаж хатти-ҳаракатини қуйидагича изоҳлайди: «Айтишларича, қадим замонда бир содда меҳнатқаш деҳқон ўтган экан. У доим: «Эй Аллоҳ! Бизни сув балосидан ва ўт балосидан қутқар!» — деб тилаб юрар экан. Кунлардан бир куни унинг хотини ҳазиллашиб «Эй, содда эр! Худодан тилаганингда «Хотин балосидан ҳам асрагин», деб қўшиб айт!» — дебди». (I вариант)

Иккинчи вариантда эса эзилган, ҳўрланган аёл қиёфаси намоён бўлади. Бу қарашларга нисбатан аёл шу воқеаларни ўйлаб топади: «Баяғи бир заманларда «Ҳаял затының мийи жоқ, қолынан хеш ис келмейди» деп, ҳаялына кўн бермейтуғын бир жигит болған екен. Кўйеўиниң бундай кемситиўи жанына тийген ҳаял оған бир сабақ берип қоймақшы болыпты. (II вариант)

Бу мақсад аёлнинг қуйидаги ҳаракатлари билан яқун топади: «Хотин кулибди ва эртаси куни бозордан тўртга балиқ олиб, эри қўш ҳайдайдиган даласига қўшиб қўйибди». (I вариант)

«Солай етип, ҳаял бир кўни қос айдап атырған кўйеўине жарма менен бирге бир қып-қызыл сазанды да қоса алып келипти. Изинен жарма келиўден кўйеўи қосты тоқтатып, атыздың ернегине шығып отырып, жарманы ише баслапты. Сонда ҳаял кўйеўине сездирмей айдалып атырған шүдигарға түсип, қойнындағы сазанды тап пазнаның жүретуғын жерине